

Verwaarloosde lijven

Jacco VAN UDEN, Andries HISKES en Marjolijn ZWAKMAN

INLEIDING DOOR JACCO In hun boek *Dead man working* (2012) deïnen organisatiewetenschappers Carl Cederström en Peter Fleming er niet voor terug de kwestie op de spits te drijven: de manier waarop en de mate waarin we – wij allemaal – worden opgeëist door het kapitalistische systeem is in de loop der jaren alleen maar heftiger, verfijnder en schrijnender geworden. Volgens de auteurs was het lopendebandwerk van vroeger weliswaar vies en gevaarlijk, maar wát werd opgeëist, was betrekkelijk overzichtelijk: in ruil voor geld stelde je als werknemer je lijf tijdelijk ter beschikking aan de fabrieksbaas.

Die kale uitruil begon tekort te schieten toen het kapitalisme afhankelijk werd van de

dienstensector. Lichamelijk zwoegen was niet langer voldoende. De klant betaalt nu immers voor een ‘ervaring’ en in dat plaatje is geen ruimte meer voor de desinteresse van de arbeider die de fabrieksbaas nog op de koop toenam. Werk moest vanaf hier ook als leuk worden ervaren. En dus moest bijvoorbeeld de stewardess enthousiasme leren

Dr. J.C. van Uden is lector change management aan De Haagse Hogeschool en zelfstandig organisatieadviseur. E-mail: j.c.vanuden@hhs.nl.

A. Hiskes MA is docent bij de opleiding tot verpleegkundige aan De Haagse Hogeschool en promovendus bij het Leiden University Centre for the Arts in Society.

M. Zwakman MA is zelfstandig performancekunstenaar, met de organisatie en maatschappelijke vraagstukken als speelvloer.

veinzen dat ze de ongezonde cabinelucht, de schreeuwende kinderen en het gecommen-deer uit de businessclass als ‘belonend’ er-voer.

Maar zelfs hier hield de totale opeising van de werknemer niet op volgens Cederström en Fleming. Want als de klant oprecht contact wenst, maar de goedlachse dienstbaarheid als fake ervaart, hebben we een probleem. De list: als de klant wil betalen voor authenticiteit, dan moet hij dat kunnen krijgen. Werknemers moeten voortaan zichzelf kunnen zijn. Dat moeten ze, zo benadrukken de auteurs, van hun baas. De grootste vrees van de hrm-afdeling is allang niet meer ‘absenteeïsm’, het ware gevaar schuilt in ‘presenteeïsm’ ofwel ‘being present only in body with every other part of you being far, far away’ (Cederström & Fleming, 2012, p. 6).

Je hoeft je ware zelf niet thuis te laten, zegt het moderne kapitalisme, de traditionele grens tussen werk en privé maakt de dingen nodeloos complex. Op kantoor is er ruimte voor jouw eigenaardigheden en spulletjes; een kniesoor die er vervolgens aanstoot aan neemt dat de baas je ’s avonds nog even stoort – voor zover je al niet zat te werken op de laptop die je is ‘aangeboden’. We hebben geen baan meer, concluderen Cederström en Fleming, we zijn onze baan. Werk is een way of life geworden.

En het pad weg van deze totale opeising? ‘How does one resist what appears to be life itself? We think it involves a process of de-working our bodies and social relations, separating life from that which has now colonized it. This means not mistaking the commonwealth we create together for capitalism. Not mistaking life and its conduct for work. *Not mistaking the body and its sensibilities for a human resource*’ (Cederström & Fleming, 2012, p. 72-73; cursivering

toegevoegd). In de analyse van Cederström en Fleming neemt het lichaam een belangrijke plek in: het is het onderworpen lichaam dat de triomf van het kapitalisme markeert, en het alternatief zal worden getoond in de bevrijding van datzelfde lichaam.

In dit artikel slaan we aan op dat ene zinnetje en de opdracht die eruit voortvloeit: ‘not mistaking the body and its sensibilities for a human resource’. Dat is een opgave van formaat, als we ons realiseren hoe fundamenteel deze ‘mistake’ is. Neem alleen al de vanzelfsprekendheid waarmee we het bestaan van een afdeling tegemoet treden die zich tot taak stelt ‘human beings’ terug te brengen tot te managen ‘human resources’. In alle-daagse organisaties verschijnt ‘the body and its sensibilities’ als een van de productiemiddelen. Als zodanig worden aan het lichaam heel specifieke, functionele eisen gesteld. En in de praktijk merken we het lichaam pas op als het niet meer in staat is die functie te vervullen, als het lichaam minder doet dan wat het zou moeten doen (bijvoorbeeld wanneer een burn-out het lichaam onbeschikbaar maakt). Er kan ook juist te veel lichaam zijn: te blote of te wellustige lijven horen niet op de werkvloer thuis, vinden we, omdat ze de aandacht afleiden van het lichaam als productiemiddel. We steken dan ook veel tijd in het beheersbaar maken, het temmen van ‘the body and its sensibilities’. We grijpen in als het misgaat en maken veel werk van preventie (bijvoorbeeld door te sturen op de ‘vitaliteit’ of ‘duurzame inzetbaarheid’ van de medewerkers).

Het is een voortdurend zoeken naar een balans, zo lijkt het: het lichaam moet aanwezig en inzetbaar zijn, fit en gewillig. Maar het mag de aandacht niet te veel op zichzelf vestigen. En dus is vraag die Cederström en Fleming opwerpen zo interessant: hoe voorkom

je, uitgerekend in de context van organisaties, dat ‘the body and its sensibilities’ wordt gereduceerd tot een ‘human resource’? Kun je dat voorkomen, moet je dat überhaupt willen en wat zou dat precies opleveren?

In dit artikel verkennen we hoe lichamen in organisaties anders zouden kunnen verschijnen dan (louter) als een ‘human resource’. Jacco gaat als bedrijfskundige in gesprek met mede-auteurs Marjolijn Zwakman (theatraal performer) en Andries Hiskes (onderzoeker). Na het dubbele tweegesprek blikt Marjolijn terug op het ‘verschijnen en verdwijnen’ van onze eigen lichamen in de totstandkoming van dit artikel.

DIALOOG VAN JACCO EN MARJOLIJN

Marjolijn, jij maakte als kunstenaar ooit naakt een wandeling door het centrum van Rotterdam. Jij deed ook een project bij ING Bank, ook daar trad je naakt op. Wat was het idee achter deze werken en hoe pakten de performances uit?

‘Door je vraag valt nu, jaren na die performances, het kwartje over het waarom ervan. In Rotterdam liep ik 23 minuten naakt over de Coolingsingel, zelf met een camera in de hand, en deze actie werd gefilmd door een tweede camera. Ik onderzocht daarmee de vraag: welke vormen van contact ontstaan er als ik in deze publieke ruimte, die gebruikt wordt om te winkelen, naakt rondloopt? Pas nu snap ik dat ik me onbewust ook wilde verhouden tot de vanzelfsprekendheid van de mens als consument in die setting. Het is belangrijk om je als mens steeds opnieuw bewust te worden van het feit dat we onderdeel zijn van de vaak ongeschreven spel- en gedragsregels die we met elkaar aanhouden. Op de Coolingsingel lóóp je midden oktober niet naakt rond; je hebt kleren aan en komt er om iets te kopen.

Deze spelregels maken een bepaald mens van je, bijvoorbeeld: de winkelende consument. En zo zijn er in een kantoor ook ongeschreven gedragsregels die iets van je maken. In het kader van mijn afstuderen aan de masteropleiding Modern Muziektheater aan het Koninklijk Conservatorium maakte ik een “sociaalmaatschappelijk werk”. De opdracht was: zet jouw kunstenaarspraktijk voort in de context van een bedrijf en onderzoek met dat bedrijf wat zij kunnen leren van jouw werkwijze en wat jij kunt leren van die van hun.

Ik veroverde een plek bij ING Amsterdam en gebruikte de kantoortuin voor twee maanden als mijn atelier. Het viel mij op dat op de screensaver van de computers waarden voorbij kwamen als “vrijheid”, “creativiteit” en “eigenzinnigheid”. Deze waarden ervoer ik echter niet in de sfeer op de werkvloer, bij de mensen onderling, tussen mij en de mensen of tussen de mensen en hun werk. Ik merkte dat zich bij mij, na twee weken iedere dag van negen tot vijf aanwezig te zijn geweest bij ING, een innerlijke weerstand opbouwde. Weerstand ten aanzien van waar ik mijzelf en de werknemers tot gereduceerd voelde: het lichaam als productiefactor.

Ik was benieuwd, als een vormonderzoek, wat het zou betekenen als ik oranje geveerd achter mijn bureau zou gaan zitten om de waarden te belichamen. Ik denk ook om deze waarden uit te dagen: waarom staat dit op deze screensaver? Deze actie leverde wrijving op. En die leidde weer tot een gesprek tussen mij, het management en de medewerkers van de afdeling waar ik te gast was.’

Je koos er dus voor om de waarden letterlijk te proberen te belichamen. Ik beeld me in dat in een corporate omgeving de regels

met betrekking tot lichamelijke nog strenger zijn dan in het centrum van Rotterdam. Wat gebeurde er precies bij ING en in hoeverre hield de wrijving verband met jouw lijf – jouw naakte lijf welteverstaan?

‘Wat ik bij de ING deed, is dat ik mijn lichaam inzette om een vraag te produceren waar ik zelf in geïnteresseerd was: hoe leven de waarden op de screensaver in de werkelijkheid? De reacties van de verschillende medewerkers liepen uiteen: de een maakte foto’s en moest lachen, een ander ging “ge-woon” aan de slag, weer een ander was ont-daan en belde de beveiliging, enzovoort. In mijn ervaring brak de lichamelijke door de vrijblijvendheid heen. De waarden op de screensaver hoefden mensen niet op zichzelf te betrekken; door deze waarden fysiek vorm te geven, om te kijken hoe deze zouden “leven”, ontstond bij de ander een innerlijke verhouding met de waarden.

De inzichten uit de gesprekken met de werknemers gaf ik vorm in een performance waar we met elkaar op reflecteerden. Ongemerkt onderzochten we het mensbeeld van waaruit gewerkt werd in de organisatie, met het lichaam als productiefactor. Ook op de toneelacademie werd het lichaam benaderd als productiemiddel. Er wordt letterlijk gezegd: je lijf is het instrument waarmee je werkt, daar moet je goed voor zorgen. Dit betekende tijdens de opleiding – en ook daarna in mijn carrière – bijvoorbeeld veel sporten, stemoefeningen en ademhalingsoefeningen. De kwestie is, denk ik, niet of het kwalijk is dat het lichaam wordt ingezet om iets te produceren, maar vooral vanuit welke intentie dat gebeurt en met welk doel.’

Eerst even over jouw intentie: was die niet wat naïef? Dacht je nu werkelijk dat bij een bedrijf als ING het gesprek zou gaan over

jouw verkennende belichaming van vrijheid, creativiteit en eigenzinnigheid en niet over jouw naakte lichaam?

‘Mooi aan de opzet van dit project was dat we ons hadden gecontracteerd om samen in een proces te stappen: de kunstenaar gebruikt ING voor twee maanden als atelier, wat kunnen ING’ers leren van het kunstenaarschap en wat leert de kunstenaar van hoe het er bij ING aan toe gaat? Dat ik onder deze voorwaarden – die niet outputgericht waren – heb kunnen werken, was goud waard. Er waren vier lunchsessies met de hele afdeling en twee managementlagen. De performance, gebaseerd op deze gesprekken, gebruikte ik als startpunt voor een gesprek over de cultuur.

De intentie om het creatieve maakproces leidend te maken, is een belangrijke ontwerpregel gebleken voor het werk dat ik nu doe met organisaties. Als je daadwerkelijk onder de structuren die spelen wilt kijken met elkaar, heb je een ruimte nodig waarin je (tijdelijk) radicaal kunt breken met die structuren.’

Ik ben geïnteresseerd in een benadering waarin het lichaam als iets anders dan een te managen ‘human resource’ kan fungeren. Maar ben ik voor een alternatief bij jou wel aan het juiste adres, gezien het gemak waarmee je over je naaktheid in die kantoorroimte heen stapt?

‘Destijds onderzocht ik in zijn uiterste vorm hoe je waarden kunt belichamen, en daarmee hun betekenis kunt onderzoeken, en hoe je die waar nodig kunt heroverwegen. In die zin moet je dit voorbeeld zien als een belichaamde ervaring, waaruit ik voorwaarden ontdekt heb die ik nu gebruik in mijn werk met organisaties. Ten eerste kun je een speelruimte creëren binnen een systeem,

waarbij je tijdelijk de regels en protocollen loslaat om gedrag en aannames die leven expliciet te onderzoeken. Ten tweede start dit onderzoek met een expliciete nieuwsgierigheid van zowel de begeleiders van het proces, als de mensen binnen de organisatie.’

DIALOOG VAN JACCO EN ANDRIES

Andries, jouw veld zijn disability studies. Over wat voor soorten vraagstukken buig jij je?

‘Ik ben geïnteresseerd in de wijze waarop mensen esthetisch geraakt worden door afwijkende en gehandicapte lichamen, en hoe deze worden gerepresenteerd in literatuur, film en andere kunsten. We kunnen iemand knap, maar ook walgelig of grotesk vinden. De vraag is: hoe en waar uiten we dat? Een veelal ongepaste reactie, zoals het walgen van iemands lichaam, kan bijvoorbeeld weer een respons van afkeuring oproepen bij een ander. Dit soort esthetische reacties zijn dus niet waarde vrij. Juist de wijze waarop dit soort reacties tot stand komt, is iets wat je aan de hand van literatuur en andere artistieke bronnen goed kunt onderzoeken, omdat literatuur niet een politiek correct standpunt hoeft in te nemen of weer te geven.’

Afwijkende lichamen, walging, de groteske ander, afkeuring – niet echt woorden uit het alledaagse organisatiediscours. In organisaties verschijnen lichamen in het meest expliciete geval rond de vraag of ze ‘up for the job’ zijn. Is dit lijf een betrouwbare, functionerende ‘resource’? Of zou jij zeggen dat esthetische oordelen wel degelijk een rol spelen in organisaties?

‘Ik denk dat die twee zaken – het frame van het lichaam als ‘resource’ en het esthetische oordeel – nauw met elkaar verbonden zijn. Hoe je in een sociale setting verschijnt, maar

ook de capaciteit hebt om te verschijnen, doet ertoe. Om een goede indruk te maken is goed ten tonele verschijnen van belang, maar dat veronderstelt wel dat je over de competenties beschikt om dat te kunnen. ‘Up for the job’ zijn betekent hier dus ook de juiste indruk kunnen maken met het juiste, passende uiterlijk.

Esthetiek zou daarmee al snel over de vorm gaan en niet over de inhoud. Maar wat zijn nu de plannen binnen de organisatie, wat willen we bereiken en hoe gaan we dat doen? Het probleem met deze ogenschijnlijke tegenstelling van vorm en inhoud is dat het niet begrijpt dat dit publiekelijk ‘verschijnen’ zowel vorm als inhoud behelst. Op de ‘juiste’ manier verschijnen veronderstelt kennis van je omgeving en de professionele context, en tevens de kunde om je lichaam en persoon daarop af te stemmen.’

Disability studies zijn relevant omdat dit vakgebied zich onder meer bemoeit met ‘accessibility’, zowel in fysieke zin (bijvoorbeeld of een gebouw rolstoelvriendelijk is), als in symbolisch en sociaal opzicht (of dit een inclusieve omgeving is, waarin iemand in een rolstoel zich welkom voelt). Maar als ik jou goed begrijp, gaat het verder dan dat. De klassieke organisatiekunde legt de nadruk op het inpassen van het lichaam in het grotere geheel, het managen van de ‘human resources’. Jij benadrukt, vanuit jouw achtergrond, het vermogen van mensen op de juiste manier te kunnen verschijnen in organisaties. Zijn disability studies daarmee complementair aan de klassieke organisatiekunde, in de zin dat de aanvliegroutes weliswaar verschillen, maar beide gericht zijn op een proces van invoegen?

‘Ik denk niet dat je dat zo kunt stellen. Bij

mijn weten staat binnen de ‘klassieke’ organisatiekunde het invoegen of inpassen van het lichaam uiteindelijk ten dienste van het doel en de missie van de organisatie. Het lichaam moet zo optimaal mogelijk functioneren om van dienst te zijn voor de utilitaire doelen van de organisatie. Disability studies kunnen niet alleen naar hoe gehandicapten kunnen meedoen in de samenleving, maar beschouwen ook op kritische wijze de genoemde ideeën. Vanuit het kader van de klassieke organisatiekunde zouden we kunnen denken hoe we het gehandicapte lichaam zo productief mogelijk kunnen laten zijn binnen de organisatie. De onderliggende vraag is dan: hoe kunnen we het zo dicht bij een ‘normaal’ lichaam laten komen met betrekking tot productiviteit? Juist die neiging om zo dicht mogelijk bij een ‘norm’ te komen, wordt bevraagd vanuit disability studies, omdat het impliciet een aanpassing richting die norm vraagt. Of op z’n minst de norm als wenselijke maatstaf van productiviteit hanteert.’

Ik blijf maar kauwen op die formulering van Cederstrom en Fleming: ‘not mistaking the body and its sensibilities for a human resource’, en dan met name ‘and its sensibilities’. Hoe beschouw jij de rol van die gevoeligheden, wanneer ze gekaderd worden als ‘resource’?

‘Laat ik het door jouw genoemde voorbeeld aanhalen, van de glimlachende stewardess die haar lichaam zo moet manipuleren dat zij de uitstraling neerzet die de organisatie verlangt. De glimlach wordt ingezet om een welkome sfeer op te roepen voor de consument. De toenemende nadruk op dienstverlenend werk die Cederström en Fleming signaleren, gaat daarmee ook over de eigenenschap om de juiste toon aan te slaan of een

passende emotie te tonen in de juiste context en op het juiste moment. Maar juist doordat dit een – veelal onbenoemde – ‘eigenschap’ of ‘resource’ wordt voor een organisatie, wordt dit ook relevant voor disability studies. Niet elk individu kan met dezelfde geraffineerdheid zijn professionele omgeving lezen of de kennis uit die interpretatie direct omzetten naar handelen.

Het gegeven dat dit soort zaken veelal ongedefinieerd blijven en niet expliciet worden geadresseerd, manifesteert zich in de alledaagse praktijk met labels als ‘sociaal onhandig’ of ‘toch wel een beetje autistisch’. Interessant is dat we op maatschappelijk niveau momenteel inclusie hoog op de agenda hebben staan, maar dat juist dit soort aspecten daarin veelal niet worden meegenomen. Wanneer iemand een ‘officiële’ diagnose krijgt, wordt het een ander verhaal. Maar juist het onduidelijke, grijze gebied daartussen, waarbij de houding en het gedrag van het individu niet congruent zijn met de dominante sfeer binnen organisatie, zorgt vaak voor sociale uitsluiting.

Lastig hierbij is dat er een tweedeling kan ontstaan. Enerzijds is er de neiging om te diagnosticeren die weer verder in de hand wordt gewerkt: het ‘afwijkende’ gedrag kan dan worden verklaard en door de verklaring aan sich kunnen mensen zich anders tot elkaar gaan verhouden. Aan de andere kant zijn er ook mensen voor wie een diagnose noodzakelijk is om in het alledaagse leven te kunnen functioneren, doordat zij op basis daarvan aanspraak kunnen maken op noodzakelijke ondersteuning – ook in het werk.’

OVERDENKING VAN MARJOLIJN Het is 22 december 2020 en we hebben nog een laatste overleg over dit artikel. Via Zoom verschijnen de vier spelers van dit digitale

schrijfspeel op het beeldscherm. De organisatiekundige Jacco die dit stuk opende met de vraag: kun je het lichaam in organisaties op een andere wijze benaderen dan als 'human resource'? De onderzoeker Andries die deze vraag benadert vanuit zijn fascinatie voor de plek die 'gemankeerde lichamen' potentieel kunnen hebben in de samenleving. Kunstenaar Marjolijn die terugkijkt en schrijft over haar fysieke performances en de uitwerking daarvan op de omgeving. En redactielid Paul Kloosterboer die de uitnodiging deed voor dit alles: beschrijf eens hoe zintuiglijkheid en lichamelijkheid een rol hebben binnen de begeleidingskunde.

We kijken elkaar aan via het scherm. Het gesprek spitst zich direct toe op het laatste deel van de tekst, de in deze versie verdwenen trialoog. Er mist iets, zegt Paul, er mist iets essentieels. Ieder mens die ergens verschijnt, verschijnt niet alleen in zijn woorden, verschijnt niet alleen door zijn gedachten, maar verschijnt ook met zijn verleden en met alle imprints die dit verleden van hem gemaakt hebben. Die imprints in zijn lichaam maken hem een volledig mens, een aanraakbaar mens. Deze aanraakbaarheid, deze ontmoeting met jullie als lichaam, zegt Paul, ervaar ik nog niet in de trialoog. De kunstenaar wil zelf niet tevoorschijn komen; waar is jouw binnenwereld, Marjolijn? De onderzoeker vertelt over gemankeerd zijn, maar zijn eigen relatie met afwijkend zijn, is onzichtbaar. Hoe zit dat, Andries? En de organisatiekundige die met verve het artikel opent, laat na om het artikel af te sluiten en te tonen waar voor hem de essentie zit van de zoektocht. Waarom neem jij geen verantwoordelijkheid, Jacco?

Een kort moment is het stil. De digitale kamer vult zich met ongemak. De niet-uitgesproken woorden worden voelbaar in mijn

lijf, ik vermoed dat nu in ieder lijf een eigen verhaal speelt, dat zich in deze stilte alleen maar laat raden. Mijn geest stelt zich open om zo snel mogelijk tot een oplossing te komen. De onderzoeker zegt: 'Vaak verschijn je juist op het moment dat je het je niet bewust voorneemt.' De organisatiekundige luistert, het redactielid neigt naar voren en dan weer naar opzij op zijn stoel. Ik voel dat een traan opwelt in mijn ooghoek. Daar opent zich het lichaam in al zijn gevoeligheid: 'my body and my sensibilities'.

'Zeg jij eens wat, Marjolijn', zegt de organisatiekundige; hij probeert alle spelers binnenboord te houden. Ik, de kunstenaar, blijf lang stil. Ik ga terug naar zeven jaar geleden, toen ik naakt en oranje geveerd bij ING achter een computer ging zitten. Ik herinner me de hartslag in mijn keel, de oranje verf die op mijn T-shirt plakte, terwijl ik 'gewoon gekleed' het gebouw in stapte. Ik herinner me het gestuntel op het toilet, toen ik mijn kleren uitdeed, en zie weer de oranje verf op de wastafel waaraan ik me vasthield. Ik herinner me de scheiding die ik maakte tussen mijn emoties en mijn handelingen: 'Oef, dit voelt veel te spannend om te doen. Maar dat doet er even niet toe, nu is het tijd om mijn plan uit te voeren.'

Met stevige passen liep ik naar mijn bureau en ging daar in één beweging achter zitten, met mijn ogen volledig gericht op het beeldscherm. Ik liet me niet afleiden door de blikken van anderen. Het was mijn taak om dit lichaam te laten spreken voor zichzelf, dat was mijn performance.

Zo zat ik daar een kwartier, tot de manager naar mij toekwam en mij aansprak. 'Marjolijn, waarom zit je hier naakt? Waarom heb je geen kleren aan?' Ik schoot vol. De manager sloeg een jas om me heen. 'Waarom huil je? Dit is toch veel te bloot zo? Kom, doe wat

aan.' Die reactie bracht mij terug in mijn lijf. Tijdens de performance was ik helemaal naakt zichtbaar en was mijn lijf aanwezig, maar emotioneel en geestelijk was ik elders. Anders was het me niet gelukt om dit te doen in een staat van 'presenteïsm' ofwel 'being present only in body with every other part of you being far, far away'.

Ik kijk weer op het computerscherm en drie mannen die me aankijken: 'Marjolijn, zeg jij eens wat.' Ook nu ligt de vraag op tafel: willen de auteurs achter dit artikel zelf wel verschijnen? Waarom interesseert het ons kennelijk alle vier hoe het verschijnen van het lichaam en raakbaarheid een plek krijgen in 'het georganiseerde'? Dat is het experiment waar ik mezelf nu in plaats. Dat aanraakbaarheid en angst en verlangen om te verschijnen, een plek krijgen in het systeem en mede vormgeeft aan het systeem.

Ik hoor weer de woorden van onderzoeker Andries: 'Vaak verschijn je juist als je het je niet bewust voorneemt.' Ik denk terug aan de wandeling die ik met hem maakte, na afloop van een dag aan het strand met de kenniskring van het lectoraat waaraan wij verbonden zijn. Het was de eerste keer dat we elkaar zagen. Ik zag dat Andries zwarte schoenen droeg met een ongewoon brede zool. Hardop vroeg ik mij af, 'Red jij het wel, met je beperking, om die wandeling door de duinen te maken? Of moeten we naar het ge-

asfalteerde pad?' Hij meldde opgewekt dat het wel goed zou komen. Na een half uurtje wandelen was ik het die last kreeg van het lopen, met mijn hoge hakken.

TOT BESLUIT De vraag of en in welke mate wij als auteurs ook zelf in dit artikel als aanraakbare mensen verschijnen, is een terechte vraag. Welke dimensie voegt het voor de lezer toe, als onze geraaktheid en lichamelijke 'ingebracht wordt', al is het dan in taal? Het is van belang om present te zijn in werk en leven. Misschien is het daarvoor wel noodzakelijk om jezelf tonen – fysiek, emotioneel of in woorden – niet te verwarren met present zijn. We verlangen naar ruimte om de vraag te mogen stellen: wat onthul ik hier en nu, en wat houd ik voor mezelf? Werken en spelen in die afweging maakt je aanraakbaar en present, in iedere interactie opnieuw.

LITERATUUR

- Cederström, C. & Fleming, P. (2012). *Dead man working*. Winchester: Zero Books.